

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Οι Σπουδές Φύλου (gender studies) αποτελούν μετεξέλιξη των γυναικείων σπουδών (women's studies) που αναπτύχθηκαν τη δεκαετία του 1980 στο πλαίσιο του δεύτερου κύματος του φεμινιστικού κινήματος με στόχο να καταδείξουν αφενός την απουσία των γυναικών στην έρευνα και την επιστήμη και αφετέρου τις προκαταλήψεις κατά των γυναικών στην επιλογή των υπό διερεύνηση θεμάτων και των μεθοδολογικών προσεγγίσεων. Στη συνέχεια, ο όρος σπουδές φύλου σηματοδότησε την μελέτη του φύλου και των έμφυλων ιεραρχιών ως οριζόντιας κοινωνικής και πολιτισμικής διάστασης η οποία διαπερνά το σύνολο των κοινωνικών φαινομένων και αφορά το σύνολο των κοινωνικών ομάδων. Παράλληλα, διερευνήθηκε η διασταύρωση του φύλου με άλλες κοινωνικές και πολιτισμικές ιεραρχίες όπως αυτές που στηρίζονται στην φυλετική καταγωγή, την κοινωνική τάξη, την εθνικότητα, την ηλικία, την ταυτότητα φύλου και την αναπηρία. Η προσέγγιση αυτή αποδόθηκε στα ελληνικά ως διαθεματικότητα (intersectionality) και εμπλούτισε ακόμα περισσότερο την επιστημονική γνώση στον πεδίο των κοινωνικών επιστημών.

Η ανάδειξη, η κατανόηση και η υπέρβαση των έμφυλων στερεοτύπων, προκαταλήψεων και αποσιωπήσεων στην κοινωνική θεωρία και έρευνα σε όλα τα επιστημονικά πεδία και γνωστικά αντικείμενα αποτελεί κύριο στόχο των σπουδών φύλου. Η ένταξη της οπτικής του φύλου στην κατανόηση των σύγχρονων κοινωνιών αποτελεί αναγνωρισμένη θεωρητική προσέγγιση και δόκιμη μέθοδο σε όλο και περισσότερα ακαδημαϊκά περιβάλλοντα στην Αμερική και την Ευρωπαϊκή Ένωση. Με την οπτική του φύλου αναθεωρούμε τον τρόπο που σκεπτόμαστε και εμβαθύνουμε τον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε, ερευνούμε και ερμηνεύουμε τα κοινωνικά φαινόμενα.

Οι θεωρητικές επεξεργασίες του τρίτου κύματος του φεμινιστικού κινήματος (δεκαετία του 1990) οι οποίες αμφισβήτησαν τις διχοτομίες «άνδρες-γυναίκες» και «βιολογικό-κοινωνικό» φύλο στις οποίες βασίσθηκε ο ριζοσπαστικός φεμινισμός του δεύτερου κύματος προσέθεσαν στις σπουδές φύλου νέες διαστάσεις. Η προσέγγιση της ταυτότητας του φύλου ως ρευστής και μεταβαλ-

λόμενης, πρόσφερε το έδαφος για την ανάπτυξη των queer studies οι οποίες αναφέρονται και μελετούν τις θηλυκότητες και τις αρρενωπότητες, αντί για τις γυναίκες και τους άνδρες.

Στην Ελλάδα, οι σπουδές φύλου και η έρευνα για το φύλο είναι περιορισμένες σε συγκεκριμένες πανεπιστημιακές σχολές και ερευνητικά κέντρα και αναπτύσσονται κυρίως λόγω προσωπικών ερευνητικών επιλογών των ερευνητών/τριών. Ελάχιστες είναι οι εξειδικευμένες ερευνητικές δομές, τα Προγράμματα Μεταπτυχιακών Σπουδών και οι εξειδικευμένες στα θέματα φύλου θέσεις Διδακτικού και Ερευνητικού Προσωπικού που έχουν προκηρυχθεί διαχρονικά.

Ο παρών συλλογικός τόμος φιλοδοξεί να συγκεντρώσει και να προσφέρει στην ακαδημαϊκή κοινότητα (ιδιαίτερα στις φοιτήτριες και τους φοιτητές των κοινωνικών επιστημών) ένα έναυσμα για τον τρόπο με τον οποίον το φύλο ως αναλυτική κατηγορία, αλλά και ως βιωμένη εμπειρία μπορεί να διευρύνει τους επιστημονικούς, ερευνητικούς και προσωπικούς ορίζοντές τους.

Ο τόμος φιλοδοξεί επίσης να δημιουργήσει ευκαιρίες συνεργασιών και διεπιστημονικών προσεγγίσεων σε επιστημότισσες που εργάζονται στον χώρο των σπουδών φύλου και της έρευνας για το φύλο, προάγοντας την επικοινωνία του έργου τους σε άλλους επιστημονικούς χώρους και ερευνητικά πεδία.

Τέλος ο συλλογικός τόμος φιλοδοξεί να υποστηρίξει πανεπιστημιακά εισαγωγικά μαθήματα για το φύλο σε ευρύ φάσμα κοινωνικών επιστημών. Πιο συγκεκριμένα τα κεφάλαια της πρώτης ενότητας Έμφυλες προσεγγίσεις στις κοινωνικές επιστήμες αναφέρονται στην ιστορία, την ιστορική εκπαίδευση, την κοινωνιολογία της εργασίας, την εγκληματολογία, την επικοινωνία και τον πολιτισμό, τις διεθνείς σχέσεις, την κοινωνική ψυχολογία, την γεωγραφία και την λαογραφία. Τα κεφάλαια της δεύτερης ενότητας Φεμινιστική μεθοδολογία και φύλο σε διεπιστημονικά πεδία έρευνας αναφέρονται στις έμφυλες προσεγγίσεις της κοινωνικής έρευνας, των μετααποικιακών σπουδών, της μετανάστευσης, της συγγένειας, του αγροτικού χώρου και των δημόσιων πολιτικών.

Οι συγγραφείς των κεφαλαίων, πανεπιστημιακοί και ερευνήτριες, είναι: η Αθηνά Αθανασίου, η Θεοδοσία Ανθοπούλου, η Ντίνα Βαΐου, η Τασούλα Βερβενιώτη, η Μαρία Γκασούκα, η Αλεξάνδρα Ζαββού, η Αναστασία Ζήση, η Νέλλη Καμπούρη, η Βενετία Καντσά, η Χαρά Καραγιαννοπούλου, η Μάρθα Μιχαηλίδου, η Μαρία Παρταλίδου, η Βάσω Πετούση και η Μαρία Ρεπούση. Τις ευχαριστούμε για την πολύτιμη συμβολή τους στον εγχείρημά μας

Οι επιμελήτριες του τόμου,
Γεωργία Πετράκη και Μαρία Στρατηγάκη

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Γεωργία Πετράκη
Μαρία Στρατηγάκη

Η έμφυλη βία, και πιο συγκεκριμένα η βία κατά των γυναικών αποτελούν μορφές βίας που παρέμειναν στο σκοτάδι του επιστημονικού και δημόσιου λόγου, για πολλά χρόνια, ιδιαίτερα σε έντονα πατριαρχικές κοινωνίες, όπως η ελληνική. Η βία που ασκείται στις γυναίκες λόγω φύλου έχει πολλαπλές μορφές. Περιλαμβάνει συμπεριφορές και πράξεις που προκαλούν —στη δημόσια ή ιδιωτική ζωή— οδύνη, σωματική, σεξουαλική ή ψυχική με στόχο να τις εκφοβίσουν, να τις τιμωρήσουν, να τις πλήξουν στη σωματική τους ακεραιότητα και στην υποκειμενικότητά τους. (Hirata, 2004). Η βία κατά των γυναικών είναι διαταξική και οι μηχανισμοί που την ενεργοποιούν, σε διαφορετικές περιστάσεις, κατά κοινωνική τάξη, κατά φυλή, και τόπο, έχουν ένα κοινό υπόβαθρο, αυτό της κυριαρχίας, της άσκησης εξουσίας πάνω στον Άλλο και της επιβεβαίωσης της. Η βία κατά των γυναικών συνιστά εσωτερικό, καλά κρυμμένο, πυρήνα της πατριαρχικής οργάνωσης των κοινωνιών μας, στις οποίες οι άντρες ασκούν την εξουσία και κυριαρχία πάνω στις γυναίκες (Hirata 2004).

Ο ριζοσπαστικός φεμινισμός συνέδεσε άμεσα τη ρύθμιση της ανθρώπινης σεξουαλικότητας με την πατριαρχία, υποστηρίζοντας ότι οι άνδρες επιβάλλουν τους κανόνες της σεξουαλικής έκφρασης των γυναικών και υποβιβάζουν τις γυναίκες σε σεξουαλικά αντικείμενα, χωρίς να λαμβάνουν υπόψη ούτε τι αισθάνονται ούτε πώς σκέφτονται. Η θέση της σεξουαλικότητας στις φεμινιστικές προσεγγίσεις του συστήματος της πατριαρχίας ήταν ανάλογο της εργασίας στη μαρξιστική ανάλυση του καπιταλιστικού συστήματος, δηλαδή πεδίο και εργαλείο άσκησης εξουσιαστικών σχέσεων. Οι μορφές που παίρνει η ανθρώπινη σεξουαλικότητα είναι άμεσα συνδεδεμένες με τη μορφή των σχέσεων φύλου σε κάθε κοινωνία. Η ετεροφυλοφιλία αποτελεί την κυρίαρχη κοινωνικά έκφραση της ανθρώπινης σεξουαλικότητας στις σύγχρονες κοινωνίες και, παράλληλα,

την υλική βάση της πατριαρχίας, και λιγότερο μια ελεύθερη προσωπική επιλογή των ανδρών και των γυναικών (MacKinnon, 1979·Rich, 1976).

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η άσκηση της έμφυλης βίας και της βίας κατά των γυναικών είναι μια σεξιστική πράξη που εμποδώνει την ανδρική εξουσία και συμβάλλει στη διατήρηση της έμφυλης κοινωνικής ιεραρχίας. Η προσέγγιση αυτή θεωρεί, δηλαδή, ότι η άσκηση της βίας κατά των γυναικών και ιδιαίτερα της σεξουαλικής βίας, δεν αποτελεί ιδιομορφία της ατομικής συμπεριφοράς κάποιων μεμονωμένων βίαιων ανδρών, αλλά μηχανισμό κοινωνικής νομιμοποίησης της ανδρικής υπεροχής. Η άμεση σύνδεση της βίας κατά των γυναικών με την έμφυλη συγκρότηση της κοινωνίας αμφισβήτησε τόσο τις ψυχολογικές ερμηνείες που βασίζονταν σε ατομικά χαρακτηριστικά των βίαιων ανδρών, όσο και τις μαρξιστικές αναλύσεις που απέδιδαν την ανδρική βία στην οικονομική εκμετάλλευση, καθαγιαζόντας την εργατική τάξη. Οι φεμινιστικές αναλύσεις και έρευνες έδειξαν με πολλούς τρόπους ότι όλες οι μορφές της έμφυλης βίας και της βίας κατά των γυναικών είχαν τεράστιες κοινωνικές διαταξικές διαστάσεις.

Στη χώρα μας, αλλά και στην υπόλοιπη Ευρώπη, με μεγάλη συχνότητα πλέον γίνονται γνωστά περιστατικά διαφόρων μορφών κακοποίησης, ξυλοδαρμών, βιασμών αλλά και γυναικοκτονιών. Σύμφωνα με την έρευνα του 2015 που διεξήχθη από τον Ευρωπαϊκό Οργανισμό Θεμελιωδών Δικαιωμάτων (FRA, 2015) περίπου 13 εκατομμύρια γυναίκες στην Ευρωπαϊκή Ένωση (E.E.) έχουν πέσει θύματα σωματικής βίας, ήτοι ποσοστό 7% των γυναικών ηλικίας 18–74 ετών, 3,7 περίπου εκατομμύρια γυναίκες έχουν υποστεί σεξουαλική βία ήτοι ποσοστό 2% των γυναικών ηλικίας 18–74 ετών. Μία στις 20 γυναίκες (5%) έχει πέσει θύμα βιασμού από την ηλικία των 15 ετών και άνω και 18 % των γυναικών έχουν πέσει θύματα εξακολουθητικής παρενόχλησης από την ηλικία των 15 ετών και άνω.

Η βία κατά των γυναικών που φτάνει μέχρι τον αφανισμό των θυμάτων είναι ένα διακριτό πλέον παγκόσμιο πρόβλημα αλλά και πρόβλημα της ελληνικής κοινωνίας. Η πρόσφατη εμπειρία του εγκλεισμού λόγω της πανδημίας έδωσε την «ευκαιρία» να αναδειχθεί η μεγάλη έκταση της ενδοοικογενειακής βίας - γεγονός που διευκόλυνε την καταγγελία και της σεξουαλικής παρενόχλησης και βίας στους χώρους εργασίας, όπως επίσης και τη συνειδητοποίηση του μεγάλου αριθμού γυναικοκτονιών, που καταγράφονται τους τελευταίους μήνες στην χώρα μας. Και είναι πλέον διακριτό το πρόβλημα, γιατί φαίνεται ότι οι μηχανισμοί που το καλύπτουν δεν είναι τόσο ανθεκτικοί, όσο στο παρελθόν, καθώς όλο και περισσότερη διαφάνεια και αναγνωρισιμότητα φωτίζει τις διάφορες μορφές της βίας (Πετράκη, 2018), αν και η έμφυλη βία γίνεται συχνά ανεκτή ως στοιχείο της πρακτικής των κρατικών θεσμών, όπως είναι η αστυνομία και ο στρατός, καθώς επίσης και σημαντικών κοινωνικών

θεσμών όπως η οικογένεια, η απασχόληση, το εκπαιδευτικό σύστημα και το σύστημα υγείας (Στρατηγάκη, 2007).

Ας σημειωθεί ότι η Ελλάδα με μεγάλη καθυστέρηση σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες ανέπτυξε σημαντικό νομοθετικό πλαίσιο και κοινωνικές υποδομές για την καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών. Πρώτος ιστορικά ήταν ο νόμος 1419/1984 που προέκυψε ως αίτημα του φεμινιστικού κινήματος της μεταπολίτευσης και ποινικοποίησε τον βιασμό όχι ως έγκλημα κατά των ηθών αλλά ως έγκλημα κατά της γενετήσιας ελευθερίας. Στη συνέχεια για τη δίωξη της εμπορίας των γυναικών με σκοπό τη σεξουαλική εκμετάλλευση ψηφίσθηκε ο Νόμος 3064/2002 ως διεθνής υποχρέωση της χώρας. Η δίωξη της σεξουαλικής παρενόχλησης έγινε με τον Ν.3488/2006 λόγω της εναρμόνισης του ελληνικού δικαίου με την Οδηγία 2002/73/ΕΚ. Ο Νόμος για την ενδοοικογενειακή βία (Ν. 3500/2006) με τον οποίον ποινικοποιήθηκε και ο βιασμός μέσα στον γάμο, ψηφίσθηκε ως απάντηση αφενός στο πάγιο αίτημα των γυναικείων οργανώσεων από την μεταπολίτευση και αφετέρου στις συνεχείς συστάσεις της Επιτροπής CEDAW. Με το Πρώτο εξειδικευμένο *Εθνικό Πρόγραμμα για την καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών* που εκπονήθηκε το 2009, δημιουργήθηκε πανελλαδικό δίκτυο υποδομών για την αντιμετώπιση της βίας κατά των γυναικών (τηλεφωνική γραμμή 15900, ξενώνες, συμβουλευτικά κέντρα κ.ά).

Στον Νόμο 4531/2018 με τον οποίον κυρώθηκε η Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για την Πρόληψη και την Καταπολέμηση της Βίας κατά των γυναικών και της Ενδοοικογενειακής Βίας (Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης) η βία κατά των γυναικών ορίζεται πλέον ως εξής: (Άρθρο 3^α) «Ο όρος «βία κατά των γυναικών» νοείται ως παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και μια μορφή διάκρισης κατά των γυναικών και σημαίνει όλες τις πράξεις βίας βασιζόμενης στο φύλο οι οποίες έχουν ή ενδέχεται να έχουν ως αποτέλεσμα σωματική, σεξουαλική, ψυχολογική ή οικονομική βλάβη ή πόνο για τις γυναίκες, συμπεριλαμβανομένων των απειλών τέτοιων πράξεων, του εξαναγκασμού ή της αυθαίρετης αποστέρησης της ελευθερίας, είτε αυτή συμβαίνει στο δημόσιο ή τον ιδιωτικό βίο».

Έναυσμα και καθοριστικό παράγοντα της απόφασής μας να αναλάβουμε την επιστημονική επιμέλεια του παρόντος συλλογικού τόμου αποτέλεσε η επιθυμία μας να τιμήσουμε την προσφορά της Καίτης ΠαπαρρήγαΚωσταβάρα στους αγώνες των γυναικών για την ανάδειξη της καταπολέμησης της βίας κατά των γυναικών ως στόχου δημόσιας παρέμβασης στην Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση. Οι πολυσχιδείς, επίμονοι και (συχνά) αποτελεσματικοί αγώνες της Καίτης ΠαπαρρήγαΚωσταβάρα αναδεικνύονται στις βιβλιογραφικές αναφορές πολλών άρθρων του τόμου, αλλά και στο εκτενές βιογραφικό σημείωμα, με το οποίο ολοκληρώνεται ο συλλογικός τόμος

Η Καίτη Παπαρρήγα-Κωσταβάρα, σταθερή στην άποψη της ότι ένα ισχυρό νομοθετικό πλαίσιο είναι απαραίτητο για την προστασία των θυμάτων, συμμετείχε ενεργά στην εικοσάχρονη διεκδίκηση του νόμου για την ενδοοικογενειακή βία μέσω της συμμετοχής της στο γυναικείο κίνημα, αλλά και ως μέλος των νομοπαρασκευαστικών επιτροπών. Πρωτοστάτησε στην ενημέρωση των γυναικείων οργανώσεων για τις διεργασίες στην Ε.Ε. σχετικά με τη σεξουαλική παρενόχληση και εκπροσώπησε την Ελλάδα στο Παρατηρητήριο για τη βία κατά των γυναικών του Ευρωπαϊκού Λόμπυ Γυναικών από την ίδρυση του και επί σειράν ετών. Σε άρθρο της για τις διεθνείς και ευρωπαϊκές πολιτικές για την καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών καταλήγει σχετικά με τον σημαντικό ρόλο των δημόσιων πολιτικών: *«Μόνο μια κοινωνία που δεν ανέχεται τη βία προστατεύει τα θεμελιώδη δικαιώματα των μελών της... [Είναι] ανάγκη να αποκτήσουμε αυτήν την κοινωνία. Για να γίνει όμως αυτό πρέπει το κράτος να αναλάβει τις ευθύνες του, αναγνωρίζοντας πρωταρχικά το πρόβλημα, ευαισθητοποιώντας τους πολίτες του και καλλιεργώντας, στη συνέχεια, τις κατάλληλες συνθήκες για την εξάλειψή του. Τα μέσα είναι δικά του και είναι το μόνο που τα διαθέτει. Εμείς οι πολίτες έχουμε υποχρέωση να διεκδικήσουμε τη δραστηριοποίηση του και στον τομέα αυτόν να επαγρυπνούμε για την εκπλήρωση των υποχρεώσεων που απορρέουν από τις ευθύνες του»* (Παπαρρήγα-Κωσταβάρα, 2008, σελ. 157-158).

Τα άρθρα του παρόντος τιμητικού συλλογικού τόμου συγκεντρώθηκαν μετά από ανοικτή πρόσκληση που απηύθυνε το Εργαστήριο Σπουδών Φύλου του τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου, τον Ιανουάριο του 2020, για πρωτότυπες εργασίες στον τομέα της βίας κατά των γυναικών και της έμφυλης βίας. Συγκεκριμένα η πρόσκληση αφορούσε άρθρα στις θεματικές: φεμινιστική θεωρία, κριτική νομοθεσίας, ανάλυση δημόσιων πολιτικών, ευρήματα εμπειρικών ερευνών. Το Εργαστήριο Σπουδών Φύλου δέχθηκε 65 προτάσεις για κείμενα/συμμετοχές στον τόμο, από τις οποίες επιλέχθηκαν 20 μετά από αξιολόγηση των εκτενών περιλήψεων.

Ο παρών συλλογικός τόμος περιλαμβάνει τρεις ενότητες άρθρων: (Α) Νόμοι και Πολιτικές, (Β) Πολλαπλές διακρίσεις και (Γ) Αναπαραστάσεις και λόγος για τη βία. Ειδικότερα, στην πρώτη ενότητα *Νόμοι και Πολιτικές* περιλαμβάνονται άρθρα, τα οποία εξετάζουν κριτικά το νομοθετικό πλαίσιο για τις βασικές μορφές βίας κατά των γυναικών, όπως επίσης και για ορισμένες δημόσιες πολιτικές για την πρόληψη και καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών στην Ευρώπη και στην Ελλάδα. Τα νομικά κείμενα της ενότητας αναλύουν την ισχύουσα νομοθεσία για την έμφυλη βία, αναδεικνύοντας πτυχές της νομοθεσίας που θέτουν ερωτήματα από φεμινιστική κριτική σκοπιά. Τα κείμενα για τις δημόσιες πολιτικές εξετάζουν το ευρωπαϊκό πλαίσιο (Ευρωπαϊκή Ένωση και Συμβούλιο της Ευρώπης) και τις πολιτικές για την ενδοοικογενειακή βία σε ορισμένες χώρες της Ε.Ε. και στην Ελλάδα.

Η Χριστίνα Μαραμπουτάκη εξετάζει την εξέλιξη της νομικής έννοιας του βιασμού στο ελληνικό ποινικό πλαίσιο (του 1984 και 2019), αναδεικνύοντας το σκεπτικό του νομοθέτη και κυρίως στο κατά πόσον αυτό συντάσσεται με (ή αποκλίνει από) τις κυρίαρχες έμφυλες και σεξουαλικές αντιλήψεις. Η συγγραφέας διαπιστώνει ότι η πλειοψηφία των περιστατικών βιασμού δεν φτάνει στις δικαστικές αίθουσες και συχνά δεν γίνεται καν καταγγελία, γεγονός που οφείλεται στο ίδιο το σύστημα απόδοσης ποινικής δικαιοσύνης που συχνά αποθαρρύνει το θύμα να πάρει μέρος στην ποινική διαδικασία. Μία αποτελεσματική φεμινιστική πολιτική οφείλει να στοχεύει στα γενεσιουργά αίτια της κουλτούρας του βιασμού είτε αυτή εκδηλώνεται θεσμικά είτε παίρνει άλλη μορφή, αντιμετωπίζοντας έτσι ουσιαστικά τον φόβο.

Η Ναυσικά Μοσχοβάκου εξετάζει τους νομικούς ορισμούς για τη σεξουαλική βία στη βάση της συναίνεσης ισχυριζόμενη ότι αυτοί συμβάλλουν μεν στην κοινοποίηση νοημάτων σχετικά με την αναγνώριση μη συναινετικών σεξουαλικών πράξεων, αλλά δεν είναι από μόνοι τους ικανοί να διαλύσουν την κουλτούρα του βιασμού. Ακόμα και σε νομικά συστήματα που ορίζουν τη σεξουαλική βία στη βάση της συναίνεσης, τα θύματα εξακολουθούν να θυματοποιούνται εκ νέου κατά την ποινική διαδικασία. Η συγγραφέας εξετάζει τον ρόλο που διαδραματίζει το πολιτισμικό πλαίσιο στη διαιώνιση της μυθολογίας του βιασμού, όπως επίσης και τις συνθήκες υπό τις οποίες η έκφραση συναίνεσης πραγματοποιείται ελεύθερα, με ίσους όρους και αποκτά πραγματικό νόημα.

Η Γεωργία Τσακλάγκανου εξετάζει την προσπάθεια νομιμοποίησης της βιωμαχανίας του σεξ, αναλύοντας πώς στην πράξη, αυτή είναι σχεδόν αδύνατη λόγω της ανισότητας των φύλων, της ιδεολογίας του βιασμού στους θεσμούς, του ρόλου της συναίνεσης του θύματος και της διαπλοκής της αστυνομίας και της δικαιοσύνης. Η συγγραφέας ισχυρίζεται ότι η νομική θεωρία πλέον αρχίζει να αποδέχεται ότι η αγορά σεξουαλικών υπηρεσιών είναι σεξουαλική εκμετάλλευση, διότι δεν υπάρχει συναίνεση για σεξ, αλλά συναίνεση για το οικονομικό αντάλλαγμα. Στα νομικά συστήματα όπου επιτρέπεται το εμπόριο σεξουαλικών υπηρεσιών και υπάρχει η δυνατότητα να αγοραστεί η συναίνεση, είναι σαν να αναπαράγεται η ιδεολογία του βιασμού από τις αρχές του κράτους.

Ο Κωνσταντίνος Πανάγος αναλύει τη νομική ρύθμιση της ποινικής διαμεσολάβησης για την ενδοοικογενειακή βία, αναδεικνύοντας στοιχεία του νομοθετικού λόγου, όπως επίσης και τις προκλήσεις από τη διασταύρωση του ποινικού συστήματος με τους φορείς κοινωνικής πρόνοιας. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι ο νομοθέτης δεν κινήθηκε αποκλειστικά στο πεδίο της αποκαταστατικής θεωρίας, αλλά προσέδωσε και στοιχεία που παραπέμπουν στη θεραπευτική δικαιοσύνη. Ο συνδυασμός των δύο προτύπων πρόληψης της υποτροπής του δράστη απαιτεί από τον επιστήμονα ψυχικής υγείας να μην εί-

ναι ελεγκτικός ή τιμωρητικός και να παρέχεται αμέσως μετά τη τέλεση της πράξης. Οι εισαγγελείς θα πρέπει να επιμορφωθούν στις σύνθετες πτυχές της ενδοοικογενειακής κακοποίησης και τις βασικές αρχές της αποκαταστατικής δικαιοσύνης.

Η Παναγιώτα Πετρόγλου αναλύει τη Διεθνή Σύμβαση 190 και την Σύσταση της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας (κυρώθηκε με τον Ν 4808/2021) ισχυριζόμενη ότι η επικύρωση της Σύμβασης από τα κράτη-μέλη δεν αποτελεί απλώς συμμόρφωση προς μια διεθνή σύμβαση που υιοθετήθηκε με εντυπωσιακή πλειοψηφία, αλλά μια ευκαιρία για πραγμάτωση του διεθνούς κεκτημένου για την καταπολέμηση της έμφυλης βίας στην εργασία. Η συγγραφέας παρουσιάζει τις έννοιες της σεξουαλικής παρενόχλησης και της παρενόχλησης λόγω φύλου, όπως προσεγγίζονται από το διεθνές δίκαιο, ως μορφές έμφυλης βίας και από το ενωσιακό δίκαιο, ως μορφές διάκρισης λόγω φύλου. Προτείνει τη λήψη νομοθετικών μέτρων, ώστε αυτά να οδηγήσουν στον τερματισμό της μακράς σιωπής των θυμάτων και της κοινωνικής ανοχής σε τέτοιες παράνομες συμπεριφορές.

Η Φωτεινή Μηλιώνη αναφέρεται στην νομική συμβουλευτική, η οποία περιλαμβάνει αφενός τη πληροφόρηση και την ενημέρωση του νομικού πλαισίου αφετέρου την ίδια τη συμβουλευτική διαδικασία, η οποία είναι διαδραστική και έχει κανόνες και μεθοδολογία. Η συγγραφέας αναλύει τον δικανικό συλλογισμό που εφαρμόζεται στη νομική σκέψη και διέπει τη νομική συμβουλευτική, γεγονός που την διαφοροποιεί ως διαδικασία από τον συνήθη εκφερόμενο λόγο της νομικής διαδικασίας. Η ίδια η διαδικασία της νομικής συμβουλευτικής θέτει ζητήματα εμπιστευτικότητας των επιζώντων της έμφυλης βίας και τήρησης απορρήτου από την πλευρά των επαγγελματιών, ζητήματα που μπορεί να καταλήξουν σε μία διλημματική σχέση με νομικές συνέπειες.

Ο Ανδρέας Ντούνης συνοψίζει τις θεσμικές και πολιτικές παρεμβάσεις πολιτικής κατά της έμφυλης βίας σε επίπεδο Ε.Ε. του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου ως προς το πεδίο καταπολέμησης της βίας κατά των γυναικών. Η σημασία της προσχώρησης της Ε.Ε. στη Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης είναι μεγάλη, γιατί αναγνωρίζει τη βία κατά των γυναικών ως αίτιο και συνέπεια των έμφυλων ανισοτήτων. Με την κύρωση της Σύμβασης, η Ε.Ε. θα την καταστήσει δεσμευτική, τόσο για την ίδια, όσο και για τα κράτη-μέλη κατά την εφαρμογή ενωσιακής νομοθεσίας σε συνδυασμό με μία ενισχυμένη εντολή για συλλογή στατιστικών δεδομένων για την έμφυλη βία.

Η Αρετή Μαυρομάτη-Λαγάνη διερευνά την ανάπτυξη των πολιτικών για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας σε έξι διαφορετικά κράτη της Ευρώπης, ενώ δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην Ελλάδα, και ιδιαίτερα στις πολιτικές που αναπτύχθηκαν τα τελευταία χρόνια, κυρίως μετά το 2010. Η συγγραφέας

εξετάζει κατά πόσο υπάρχει τάση σύγκλισης των πολιτικών που υιοθετούνται για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας, σε Ηνωμένο Βασίλειο, Γαλλία, Σουηδία, Ισπανία, και Πολωνία, όπως επίσης και στην Ελλάδα. Διερευνά πώς το φεμινιστικό κίνημα συνέβαλε στην ανάπτυξη των πολιτικών στις χώρες αυτές, ιδιαίτερα μετά την δεκαετία του 1960 και κατατάσσει τη χώρα μας στις διαφορετικές ιστορικές φάσεις ανάπτυξης των πολιτικών αυτών στην Ευρώπη.

Η Θωμαΐς Κάββουρα εξετάζει τη συζυγική/ συντροφική βία στην Αθήνα και τον Πειραιά, εντοπίζοντας παράγοντες που πυροδοτούν τη βία μέσω της εμπειρίας του επιστημονικού προσωπικού Συμβουλευτικών Κέντρων και Ξενώνων Φιλοξενίας των γυναικών θυμάτων βίας. Η έρευνά της ανέδειξε ότι η οικονομική κρίση δεν υπήρξε η αιτία των βίαιων περιστατικών, αφού οι γυναίκες, ανεξαρτήτως των δημογραφικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών τους, δυσκολεύονται να φύγουν από μια βίαιη σχέση. Τα συγγενικά πρόσωπα θα πρέπει να υποστηρίζουν τα θύματα να προσφύγουν στον νόμο, οι αστυνομικοί θα πρέπει να λάβουν περαιτέρω εκπαίδευση και η ποινική δικαιοσύνη να βελτιωθεί ώστε να ανταποκρίνεται καλύτερα στις ανάγκες των θυμάτων της ενδοοικογενειακής βίας.

Στη δεύτερη ενότητα Πολλαπλές διακρίσεις, οι εργασίες προσεγγίζουν τις γυναίκες ως κοινωνικά υποκείμενα που υπόκεινται σε διαφορετικά πεδία εξουσίας στα οποία, στην κεντρική κατηγορία φύλο προστίθενται οι κατηγορίες τάξη, φυλή, έθνος, θρησκεία κ.α. Αυτό μας οδηγεί στη προβληματική της διαθεματικότητας που αποτελεί μια κεντρική προσέγγιση της φεμινιστικής θεωρίας των τελευταίων τριών δεκαετιών. Ο όρος «διαθεματικότητα» αναφέρεται στα πολλαπλά αλληλεξαρτώμενα και συναρθρωμένα συστήματα ιεράρχησης, καταπίεσης και προνομίων δια των οποίων συγκροτούνται τα κοινωνικά υποκείμενα. Ο όρος υιοθετείται και από διεθνείς οργανισμούς για τη χάραξη πολιτικών για τις γυναίκες και έχει θεωρηθεί ότι σηματοδοτεί μια σταδιακή μετατόπιση από τη μονοθεματική στόχευση της έμφυλης ανισότητας στην αντιμετώπιση των πολλαπλών ανισοτήτων, θύματα των οποίων είναι κατ' εξοχήν οι γυναίκες.

Στα πέντε κεφάλαια που περιλαμβάνονται σε αυτήν την ενότητα οι πολλαπλές διακρίσεις αφορούν, κατά κύριο λόγο, τη προσφυγική συνθήκη των γυναικών καθ' όλη τη διάρκεια του προσφυγικού ταξιδιού και στον τόπο διαμονής, σε χώρους προστατευμένους (ξενώνες φροντίδας κακοποιημένων γυναικών) ή σε χώρους αλληλεγγύης. Επίσης, στην ίδια προβληματική μπορεί να «ακουμπήσει» και η ανάλυση του φαινομένου της γυναικοκτονίας στην Ελλάδα με βάση ένα άλλο ή παρόμοιο μοντέλο, αυτό της Ιταλίας.

Η Μαρία Βαλασάκη, ο Κωνσταντίνος Πατέρας, η Κωνσταντίνα Σκλάβου και ο Αναστάσιος Μαστρογιαννάκης αξιοποιώντας τα δεδομένα που προέκυψαν από τις μελέτες (2019) αξιολόγησης του δικτύου υποστήριξης κακοποι-

ημένων γυναικών και γυναικών που υφίστανται πολλαπλές διακρίσεις, προβληματοποιούν όρους όπως «διάκριση» ή και «προσφυγιά». Σύμφωνα με τους συγγραφείς η διεύρυνση της ομάδας ωφελούμενων γυναικών (προσφύγισες, κλπ.) προσφέρει έναν τόπο πάνω στον οποίο η οπτική του φύλου αποτελεί μια μόνο, εκ των πολλών, θεωρητική οπτική κατανόησης του κόσμου τους. Ενώ παράγοντες όπως η εθνικότητα, η θρησκεία, η γλώσσα, η κουλτούρα, το κοινωνικό πλαίσιο από το οποίο προέρχονται, συνιστούν διαστάσεις της κοινωνικής κατασκευής του φύλου που βιώνεται διαφοροποιητικά με βάση τα διαφορετικά πολιτισμικά συμφραζόμενα.

Η Μαρία-Κωνσταντίνα Χολέβα περιγράφει την έμφυλη βία που βιώνεται κυρίαρχα από τις γυναίκες και τα κορίτσια των μαζικά μετακινούμενων πληθυσμών (34% εκ των οποίων είναι γυναίκες και κορίτσια), που διαφεύγουν από ένοπλες συγκρούσεις, μαζικές δολοφονίες, διωγμούς, βασανιστήρια και συνθήκες διάχυτης βίας. Η έμφυλη βία αναγνωρίζεται ως ένας από τους λόγους για τους οποίους τα άτομα εγκαταλείπουν τις χώρες προέλευσης και ζητούν άσυλο. Αλλά εκδηλώνεται και κατά τη διάρκεια του ταξιδιού και της διαμονής των μετακινούμενων πληθυσμών στην Ευρώπη, περιλαμβάνοντας και μορφές όπως είναι τα εγκλήματα τιμής, οι εξαναγκαστικοί ή και πρώιμοι γάμοι ή οι πολλαπλές εγκυμοσύνες.

Η Αναστασία Χαλκιά, η Ιωάννα Τσίγκανου και η Μάρθα Λεμπέση παρουσιάζουν μαρτυρίες Σύριων προσφυγισσών από δεδομένα έξι προσωπικών συνεντεύξεων. Οι αφηγήσεις των γυναικών αποκαλύπτουν με δραματικούς τόνους τη σωρευτική εμπειρία βίας, την οποία βιώνουν τα υποκείμενα της έρευνας σε καιρούς πολέμου. Προτείνεται η έννοια της βίας του εκτοπισμού ως συμπύκνωση της καταναγκαστικής προσφυγικής εμπειρίας αλλά και της άφιξης και παραμονής σε χώρες προορισμού. Κατά τρόπο που «συντελείται για τις γυναίκες μια *δια-τοπική* μεταφορά βίας από μία μορφή σε μια άλλη».

Η Ειρήνη Σωτηροπούλου βασίζεται σε διδακτορική και μεταδιδακτορική επιτόπια έρευνα και διερευνά πώς μια ακτιβιστική δραστηριότητα που ξεκινά με την έννοια της αλληλεγγύης καταλήγει να εμπεριέχει βίαιες συμπεριφορές σε βάρος συγκεκριμένων ατόμων και κυρίως σε βάρος των γυναικών μιας ομάδας που αποτελεί «εύκολο στόχο», δηλαδή σε βάρος ανθρώπων ή ομάδων που θεωρούνται ότι δεν μπορούν εύκολα να αντιδράσουν. Αν και η πιο συνήθης είναι η ψυχολογική βία εντοπίζονται, σύμφωνα με τη συγγραφέα, ρατσιστικές συμπεριφορές υπό μορφή ύβρεων, συμπεριφορές σεξιστικής βίας, είτε λεκτικής είτε και σωματικής ή και περιστατικά σωματικής βίας μη σεξιστικής.

Η Αθανασία Κοντοχρήστου διερευνά το φαινόμενο της γυναικοκτονίας στην Ελλάδα βασιζόμενη στα δεδομένα που αφορούν την περίπτωση της Ιταλίας. Η συγγραφέας θέτει ερωτήματα πάνω στο φαινόμενο και ειδικά κατά πόσο αυτό υφίσταται και στην Ελλάδα, ποια είναι τα χαρακτηριστικά του και πώς εί-

να δυνατόν ένα φαινόμενο που θεωρείται πλέον «παγκόσμια πραγματικότητα» να έχει αναγνωριστεί σε ορισμένες μόνο χώρες μόλις τον 21^ο αιώνα. Τελικά, ποιος είναι ο ρόλος του γυναικείου κινήματος στην ορατότητα και αντιμετώπιση του φαινομένου;

Τρίτη ενότητα του παρόντος συλλογικού τόμου αποτελεί η ενότητα Αναπαραστάσεις και λόγος για τη βία. Πρόκειται για μια σημαντική πλευρά στην έρευνα και την πολιτική που έχει να κάνει με τον δημόσιο λόγο και τις αναπαραστάσεις της έμφυλης βίας και της βίας κατά των γυναικών, όπως αυτός εκφράζεται στα Μ.Μ.Ε., σε διάφορες μορφές τέχνης (λογοτεχνία, κινηματογράφος, μουσική μεταξύ άλλων), και σε διάφορα πεδία, όπου διαμορφώνονται δημόσιες αντιλήψεις για συγκεκριμένες —κάθε φορά— πλευρές και εκφάνσεις της βίας. Η αποτύπωση στον δημόσιο λόγο συμβάλλει στους τρόπους με τους οποίους η έμφυλη βία και η βία κατά των γυναικών αποκτά κοινωνική ορατότητα και γίνεται κατανοητή ως τέτοια. Όπως υπογραμμίζουν τα κεφάλαια που ακολουθούν, μέσα από συγκεκριμένες διατυπώσεις και αναπαραστάσεις, οι οποίες συνδέονται και με την εκάστοτε συγκυρία και τον τόπο, συχνά φυσικοποιείται η βία και αποκτά χαρακτηριστικά κοινοτοπίας. Ταυτόχρονα οριοθετείται αυτό που είναι δυνατόν να ειπωθεί/εκφραστεί δημόσια και να γίνει κατανοητό κοινωνικά.

Ο λόγος και οι αναπαραστάσεις συγκροτούν καταστατικούς μύθους για την αρρενωπότητα και τη θηλυκότητα, όπως επιγραμματικά τους αναλύει και η Καίτη Παπαρρήγα-Κωσταβάρα (2007, σελ. 21-27)· μύθους μέσα από τους οποίους αναπαράγεται μια ιδεολογία βίας και καλλιεργείται ένα κλίμα αποδοχής και επιείκειας απέναντι στους θύτες, ενώ συχνά αναζητούνται ή υπονοούνται ευθύνες των θυμάτων. Αποσιωπάται έτσι ότι τα θύματα βίας όσο και οι θύτες δεν ανήκουν σε «ειδικές κατηγορίες». Κάθε γυναίκα μπορεί να αποτελέσει θύμα βίας, με βαριές σωματικές, ψυχολογικές και κοινωνικές συνέπειες. Οι δε θύτες ανταποκρίνονται σε κοινωνικά πρότυπα ανδρισμού, όπου κεντρικοί άξονες είναι η περιφρόνηση, η ταπείνωση και η επιθετικότητα κατά των γυναικών. Τα κεφάλαια που περιλαμβάνονται στην ενότητα αυτή αναφέρονται σε διαφορετικά πεδία έκφρασης λόγου για την έμφυλη βία και τη βία κατά των γυναικών, φωτίζοντας πλευρές που συχνά περνούν απαρατήρητες ή/και θεωρούνται μέρος μιας κοινωνικής κανονικότητας.

Ειδικότερα, η Μαρία Κράνη εντοπίζει στον χώρο του διαδικτύου τα φαινόμενα μισογυνισμού και τις εγκληματικές πράξεις που στρέφονται κατά των γυναικών ως μορφές μιας ρητορικής μίσους, με στόχο την εννοιολογική τους αποσαφήνιση. Σχολιάζει κριτικά το πρόβλημα των διαδικτυακών μορφών βίας που γίνονται αντιληπτές ως «μη πραγματικές», αν και έχουν σημαντική θέση στην σύγχρονη καθημερινότητα. Μέσα από βιβλιογραφική έρευνα, προσεγγίζει και αναλύει τους ορισμούς και τη φαινομενολογία της βίας, εντοπίζοντας

συχνά πρακτικές που αποκρύπτουν τη βία ή δεν την αναγνωρίζουν ως τέτοια, ιδιαίτερα όταν στρέφεται κατά γυναικών, με μεγάλο και πολλαπλό κόστος για τα θύματα, αλλά και για τα συστήματα περίθαλψης ή και υποστήριξής τους.

Η Σεβαστή Χατζηφωτίου και η Μαρία Κάλφα αναλύουν τη γυναικοκτονία ως έσχατη μορφή βίας κατά των γυναικών και διερευνούν τους τρόπους με τους οποίους αυτή αναπαρίσταται στον ηλεκτρονικό τύπο κατά τη διετία 2018-20. Επισημαίνουν μέσα από την ανάλυσή τους πώς ο λόγος των Μ.Μ.Ε., επιλέγοντας όρους όπως «έγκλημα πάθους», «ζήλεια», «τιμή», «δολοφονία» (και όχι γυναικοκτονία), προωθεί συγκεκριμένες αναπαραστάσεις της βίας. Μέσω μιας μεροληπτικής και χαρακτηριστικής, όπως την χαρακτηρίζουν, παρουσίας των περιστατικών στον δημόσιο λόγο, συχνά ενοχοποιείται η γυναίκα-θύμα βίας και νομιμοποιούνται τα επιχειρήματα και οι πράξεις του δράστη. Έτσι, κατασκευάζονται και αναπαράγονται κοινωνικές αντιλήψεις και έμφυλες σχέσεις δύναμης.

Η Μαρούλα Κανταράκη αναφέρεται σε έρευνα για την έμφυλη βία που πραγματοποίησε η XEN (2019-21) στα 23 τοπικά της κέντρα. Η έρευνα, με τίτλο «Άννα - η βία κατά των γυναικών στον χώρο και τον χρόνο», διερευνά τις αντιλήψεις μελών και στελεχών της για την έμφυλη βία και τη βία κατά των γυναικών και τις πιθανές συγκλίσεις στον ορισμό και την αντιμετώπισή της. Η έρευνα έδειξε ότι, ανεξάρτητα από την ηλικία, το μορφωτικό επίπεδο ή τα χρόνια συμμετοχής στη XEN, τα μέλη της οργάνωσης διαμορφώνουν μια συνάντηψη αλλά και μια φεμινιστική προσέγγιση για τη σχέση φύλου και βίας.

Ο Φώτης Πολίτης ιχνηλατεί τη βία κατά των γυναικών σε τρία έργα του Σ. Μυριβήλη: τα μυθιστορήματα «Η δασκάλα με τα χρυσά μάτια» και «Η Παναγιά η Γοργόνα» και τη νουβέλα «Ο Βασίλης ο Αρβανίτης». Υποστηρίζει πώς τα λογοτεχνικά αυτά έργα συγκροτούν ένα πλέγμα αναπαραστάσεων γύρω από την ανδρική βία, η οποία επιτελείται με ποικίλες μορφές (λεκτική, φυσική/σωματική, σεξουαλική, ψυχολογική, οικονομική). Η ανάλυση που προτείνει αποτελεί ταυτόχρονα σχόλιο στην κοινωνική πραγματικότητα του Μεσοπολέμου και τις επιπτώσεις της: τη βία του γάμου και τις συγκαλύψεις της, το άβατο του ιδιωτικού χώρου και τις πιέσεις του οικογενειακού περιβάλλοντος, τα χαρακτηριστικά της αρρενωπότητας εκείνης της περιόδου.

Η Ελένη Φανιουδάκη και ο Νίκος Εφραιμίδης σκιαγραφούν έμφυλα μοτίβα βίας στον στίχο του ρεμπέτικου τραγουδιού, μέσα από την ανάλυση 800 τραγουδιών της περιόδου 1900-1940 (ψηφιοποιήσεις πρωτότυπων δίσκων 78 στροφών). Οι ποσοτικές επεξεργασίες του πλούσιου αυτού υλικού (που αποδίδονται με πίνακες, ιστογράμματα μεταξύ άλλων) επιτρέπουν ταξινομήσεις των τραγουδιών ως προς την ύπαρξη και το είδος της βίας, καθώς και τις αναπαραστάσεις των γυναικών ως θύματα ή ηθικούς αυτουργούς βίας. Η ποιοτική ανάλυση επισημαίνει ότι οι γυναίκες, αν και η βία τις χτυπάει άνισα, εμφανίζο-

νται ως ηθικά υπεύθυνες για τις συμπεριφορές των ανδρών, ενώ ακόμη και σε περιπτώσεις χειραφέτησης τοποθετούνται στο περιθώριο.

Η Ματίνα Παπαγιαννοπούλου εστιάζει στις ενημερωτικές καμπάνιες για την διεθνική σωματεμπορία γυναικών, με στόχο να αποκαλύψει αναπαραστάσεις γυναικείων σωμάτων στον λόγο και να αναδείξει οπτικά μηνύματα, αλλά και να επισημάνει τις επιπτώσεις της εστίασης σε συγκεκριμένες μορφές εμπορίας. Υποστηρίζει ότι οι σχετικές καμπάνιες αναπαράγουν έμφυλα στερεότυπα, όπου γυναικεία σώματα αποδίδονται, με λόγο και εικόνα, ως σεξουαλικοποιημένα αντικείμενα, αδύναμα και παθητικά, έξω από τις υλικές συνθήκες (οικονομικές, πολιτισμικές και άλλες) μέσα στις οποίες έχουν οδηγηθεί στα δίκτυα διεθνικής σωματεμπορίας. Καθώς οι πραγματικές ιστορίες των γυναικών απουσιάζουν από τον ηγεμονικό αυτό λόγο, η απεικόνιση της συγκεκριμένης μορφής βίας γίνεται και η ίδια βίαιη.

Ο συλλογικός τόμος ολοκληρώνεται με το βιογραφικό σημείωμα της τιμώμενης Καίτης Παπαρρήγα-Κωσταβάρα που συνέγραψαν η Μαρία Θανοπούλου και η Ιωάννα Παπαθανασίου. Το σημείωμα πληροφορεί τον αναγνώστη και την αναγνώστρια για το εύρος της προσφοράς της στο γυναικείο κίνημα και ειδικότερα στους αγώνες για την καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών προτρέποντάς τον, να ανακαλύψει ή και να γνωρίσει, σε μεγαλύτερο βάθος, το πολύπλευρο και σημαντικό έργο της.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ξενογλώσση

European Union Agency for Fundamental Rights (2015). *Violence Against Women, an EU Survey. Main Results*. Luxemburg.

Hirata H.I., Laborie, F., Le Doaré, H. και Senotier, D. (2004). *Dictionnaire Critique du Féminisme*. 2e édition augmentée, λήμμα Violences, 259-263 και λήμμα Patriarcat (théories du), 154-155.

MacKinnon, C. (1979). *The Sexual Harassment of Working Women: A Case of Sex Discrimination*, Yale University Press.

Millet, K. (1971). *Sexual Politics*, New York, Avon Books.

Rich, A. (1976). *Of Women Born*, New York, Norton

Ελληνόγλωσση

Παπαρρήγα-Κωσταβάρα, Κ. (2007). *Ο Βιασμός. Το Έγκλημα, η Δίκη, ο Νόμος και οι Κοινωνικές Αντιλήψεις*, Αθήνα, Μεταίχιμο.

Πετράκη, Γ. (2018). «Η βία κατά των Γυναικών είναι σοβαρό κοινωνικό πρόβλημα», *ΕΠΟΧΗ*, 28 Ιανουαρίου 2018.

Στρατηγάκη, Μ. (2007). *Το φύλο της κοινωνικής πολιτικής*, σελ. 153-154, Αθήνα, Μεταίχιμο.